

رویکردهای سیاستی و قضایی در قبال جرائم زیست محیطی در ایران پس از انقلاب اسلامی

استادیار گروه حقوق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

مهدی زکوی * ID

چکیده

تحقیق حاضر براساس روش تحلیلی-توصیفی به دنبال پاسخ به این سؤال است که رویکردهای سیاستی و قضایی در قبال جرائم زیست محیطی ارتكابی توسط شرکت‌های دولتی چگونه است؟ فرضیه و یافته‌ها موید این است که شرکت‌های دولتی سهم گسترده‌ای در آلاینده‌گی محیط زیست دارند و در این خصوص شرکت‌های دولتی به دلیل مصونیت نسبی که از حیث قانونی و در عمل برای خود می‌بینند بدون محدودیتی خاص به انجام اقدامات آلوده کننده محیط زیست مشغولند. از سوی دیگر مسئولیت کیفری پیش بینی شده در قوانین عام و خاص از آنچنان صنعتی برخوردار است که متأسفانه نمی‌تواند ضمانت اجرای مناسبی جهت بازدارندگی از این جرائم تلقی شود و لذا لازم است در قوانین مربوطه بازنگری مناسبی از حیث جرم انگاری، کیفرگذاری و اعمال سیاست کیفری افتراقی به ویژه در مرحله تعقیب و دادرسی در زمینه مقابله با جرایم زیست محیطی بعمل آید. از منظر سیاست‌گذارانه نیز به منظور جلوگیری از جرائم زیست محیطی شرکت‌های دولتی، راهکار پیشنهادی این مقاله درگیرسازی دولت و بخش خصوصی و نهادهای علمی در تدوین و اجرا و ارزیابی سیاست‌های زیست محیطی است. پیش‌فرض این موضوع این است که تا زمانی خود دولت درگیر فرایندهای سیاستی زیست محیطی نشود، امکان به چالش کشیدن نظارتی و حقوقی آن به طور موثر دور از ذهن است.

کلیدواژه: رویکردهای سیاستی و قضایی، دولت، جرائم زیست محیطی، اشخاص حقوقی، سیاست کیفری.

The Islamic Revolution Approach Quarterly

Vol. 18, No.67, Summer 2024, P 3-18

rahyaftjournal.ir

Policy and Judicial Approaches to Environmental Crimes in Post-Revolution Iran

Mehdi Zakavi *

Assistant Professor, Department of Law, Payam
Noor University, Tehran, Iran

Abstract

Introduction

Today, the alarming and disorganized state of the environment in the developing country of Iran is the main reason for the growing attention to environmental damage and its components, including water, soil, air, and living organisms. This requires a comprehensive approach to confront these issues and implement regional preventive actions. In recent decades, environmental protection has become one of the pillars of national security for many countries. In this regard, in addition to Article 50 of the Constitution, Clause 1 of the general environmental policies, which was communicated to the heads of the government branches in November 2015 by the Supreme Leader in accordance with Clause 1 of Article 110 of the Constitution, addresses the importance of environmental preservation and the prohibition of harm, recognizing the right to a healthy environment for all people. The significance of this matter becomes apparent when considering that a large number of deaths each year are due to environmental crimes, which far exceed the number of deaths from traditional crimes.

Given the importance of environmental protection, and the fact that many of those who commit environmental crimes are legal entities (such as state-owned companies), the issue of criminal responsibility for such entities has long been a contentious topic. Until the 20th century, the notion of holding legal entities criminally liable

* Corresponding Author: m_zakavi2010@yahoo.com

How to Cite: Zakavi, M (2024). Policy and Judicial Approaches to Environmental Crimes in Post-Revolution Iran, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 17(67), 3-18.

Received: 20/12/2023

Accepted: 14/03/2024

was met with skepticism. However, by the mid-20th century, with the expansion of legal entities' activities—especially corporations—and the emergence of environmental crimes, organized crimes, and crimes in transportation, some countries were compelled to adapt their criminal policies to regulate these entities.

Theoretical Framework: Environmental Democracy and Collective Responsibility

"Environmental Democracy" refers to theories emphasizing that environmental matters should be considered by all those affected by the outcomes of a decision or environmental policy, not just governments and industry owners. This concept highlights the equal right of individuals—including the general public, group representatives, legal advisors, industry owners, workers, government representatives, academics, and health experts—to participate in discussions, oversee the proper enforcement of laws, question authorities, and file lawsuits. The recognition of the need for environmental democracy implies that people have the right to intervene in matters of public interest, just like the right to education, healthcare, housing, and other fundamental human rights.

Interest in linking democracy with environmental issues has grown since the 1970s, coinciding with the rise of modern environmental movements. In the late 1980s and 1990s, as political environmental theory matured into a research field, numerous innovative theoretical works emerged to bolster the credibility of environmental democracy. These included research on ecological rationality, green/environmental politics, and deliberative democracy. In the 1990s, several key publications on the relationship between democracy and the environment were released, and during this period, Morrison's (1995) book was the first to explicitly introduce the concept of "Environmental Democracy." This was followed by Mason's (1999) pioneering monograph on the subject.

Judicial Policy on Civil Responsibility for Environmental Crimes by State-Owned Companies in Iran

Under Iranian law, civil liability for legal entities (such as state-owned companies) is based on fault. Additionally, a distinction is made between governmental and non-governmental actions. Legal entities are only liable for non-governmental actions if the damage results from a defect in the administration's equipment. Regarding

environmental damages, it can be said that harmful acts such as environmental destruction or pollution can be caused by either individuals or legal entities (such as companies, factories, workshops, municipalities, etc.). Article "Th" of the Clean Air Act identifies anyone who operates pollution-generating sources, whether for themselves or on behalf of a legal entity, as an "air polluter." Similarly, under Article "Th" of the Executive Bylaw of the Clean Air Act, ratified in 2018 by the Council of Ministers, any natural or legal person operating noise pollution sources is considered responsible for environmental noise pollution.

According to Article 19 of the Waste Management Law, ratified in 2004, if the affected party is an individual or legal entity, the judiciary may sentence offenders to pay fines to the state fund and compensate for damages to individuals or government agencies. The term "offenders" in this article applies to both individuals and legal entities. Additionally, Article 13 of the Law on Marine and Border River Protection from Oil Pollution (ratified in 1975) states that any violation resulting in damage to ports, seas, cargo, or other coastal facilities in Iran or to aquatic life and natural resources will lead to a judicial ruling for compensation.

Judicial Policy on Administrative Enforcement for Environmental Crimes by State-Owned Companies

Regarding administrative enforcement against state-owned companies causing environmental harm, it should be noted that traces of such enforcement can be found in environmental laws. These administrative measures can be applied to polluting entities. For instance, Article 11, Clause 3, of the Clean Air Act (ratified in 2017) requires large and medium-sized projects subject to environmental evaluations to install and operate online monitoring systems and send updated information to the Environmental Monitoring Center. The issuance and renewal of their operating licenses depend on compliance with this clause.

Environmental Policy and Proposed Recommendations in Iran

Overall, Iran's environmental policies after the Islamic Revolution have been influenced by various internal and external factors, including economic, political, social, and demographic issues. These factors have affected the goals and programs of the Department of Environment and other organizations involved with environmental

issues during different periods of the post-revolution era. It is challenging to confidently claim that Iran has had a unified and consistent environmental policy over the years. Instead, Iran's environmental policy has fluctuated in response to the country's evolving economic, political, and demographic conditions.

Discussion and Conclusion

This study explores policy and judicial approaches to environmental crimes in post-revolution Iran. Governments are both contributors to environmental pollution and, by their governing responsibilities, protectors of the environment. The study asserts that Iran is no exception in this regard. The Iranian legislator, considering Article 50 of the Constitution, has attempted to draft and pass specific laws and regulations to ensure environmental protection and sustainable development while preventing environmental degradation. This article highlights those environmental issues in Iran are cross-sectional, meaning all individuals and legal entities are required to address environmental concerns within their capacity. Since criminal legislation rests in the hands of the government, if environmental damages are not criminalized, the path to committing these crimes becomes easier.

Keywords: Political and Judicial Approaches, Government, Environmental Crimes, Legal Entities, Criminal Policy.

مقدمه

امروزه وضعیت نگران کننده و نا به سامان محیط زیست در کشور در حال توسعه ایران، دلیل اصلی توجهات جدی و رو به افزایش صدمه به محیط زیست و اجزاء آن شامل آب، خاک، هوا و موجودات زنده است که احتیاج به رویکردی جامع و مانع جهت مقابله و اقدامات متناسب همچون پیشگیری در سطح منطقه ای را مطرح می نماید. طی دهه های اخیر، حفاظت از محیط زیست برای هر کشوری به عنوان یکی از ستون های امنیت ملی درآمده است که در همین راستا افزون بر اصل ۵۰ قانون اساسی، بند ۱ سیاست های کلی محیط زیستی که در آبان ۱۳۹۴ توسط مقام رهبری در جهت اجرای بند ۱ اصل ۱۱۰ قانون اساسی و با در نظر گرفتن دغدغه های کنونی در این حوزه حساس به رؤسای قوا ابلاغ گردید به اهمیت این موضوع یعنی حفظ محیط زیست و ممنوعیت آسیب ها و حق بر محیط زیست سالم برای انسان ها پرداخته شده است. اهمیت آن از جایی ظاهر می شود که سالانه تعداد زیادی به واسطه ی جرائم زیست محیطی کشته می شوند و این رقم بسیار بیشتر از میزان کشته شدگان جرائم سنتی می باشد.

با توجه به اهمیت حفظ محیط زیست و اینکه از جمله اشخاصی که مرتکب جرائم زیست محیطی می شوند اشخاص حقوقی (شرکت های دولتی) می باشند، که بطور کلی نسبت به مسئولیت کیفری این اشخاص می توان اذعان داشت، از دیرباز این بحث به عنوان یکی از مباحث چالش بر انگیز مطرح بوده و تا قرن بیستم پذیرفتن مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی به عنوان یک اصل مورد شبهه قرار گرفته بود تا اینکه از نیمه قرن مذکور و پس از توسعه دامنه فعالیت اشخاص حقوقی علی الخصوص شرکت ها و پیدایش جرائم علیه محیط زیست، جرائم سازمان یافته، جرائم در حوزه حمل و نقل و... بعضی از کشورها را مجاب کرد تا در سیاست کیفری خود این اشخاص را به ناچار پذیرفته و در نهایت قاعده مند سازند.

از آنجا که اشخاص حقوقی بزرگ ترین عامل تخریب و نابودی محیط زیست را دارند و در جرائم مرتبط با آلودگی زیستی اکثر جرائم نه تنها توسط اشخاص حقیقی، بلکه توسط اشخاص حقوقی، شرکت ها و مؤسسات تولیدی، کارخانه ها، صاحبان حرف و مشاغل اقتصادی و تجاری واقع می شوند و هر چند که نقش آنان در این قوانین نادیده گرفته شده است اما مطابق مواد ۱۴۳، ۲۰ و همچنین تبصره ماده ۱۴ قانون مجازات اسلامی، اشخاص حقوقی چنانچه مرتکب جرم شوند دارای مسئولیت می باشند که این ماده عام و

کلی را می توان ناظر به جرایم زیست محیطی در مفهوم عام دانست. البته در سیاست کیفری ایران که مجموعه ای منسجم و یکپارچه از تدابیر تقنینی، قضایی و اجرایی در حوزه حقوق کیفری شکلی و ماهوی را در بر می گیرد و با در نظر گرفتن اصول و معیارهای دادرسی عادلانه و رعایت کرامت انسانی، در صدد است تا با کشف و اثبات به موقع و بهینه ی جرم، واکنش کیفری مناسبی اعمال نماید تا با هدف کاهش نرخ جرم نائل آید، در قبال جرایم زیست محیطی به شکل محدود، جزئی و پراکنده، مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی مورد پذیرش قرار گرفته است. بعنوان نمونه قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۷۴ که در مواد ۱۵ تا ۱۷ خود مسئولیت کیفری را برای اشخاص حقوقی در نظر گرفته است و آن مجازات نیز جلوگیری دائم یا موقت از فعالیت آنها به دستور یا حکم مرجع قضایی بود که اخیراً قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶ مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را افزایش داد و علاوه بر مجازات مذکور، در مواد ۳، ۱۲ و ۱۳ جزای نقدی را نیز برای اشخاص حقوقی در نظر گرفت. یا قانون حفاظت از خاک مصوب ۱۳۹۸، برای اشخاص حقوقی که مرتکب جرم آلوده کردن خاک گردند، مجازات هایی مانند تعطیلی دائم، تعطیلی موقت، جزای نقدی، اخطار، جبران خسارت و... پیش بینی شده است. به هر ترتیب نظر به اهمیت این موضوع در تحقیق حاضر تلاش می شود به این سؤال پاسخ داده شود که رویکردهای سیاستی و قضایی در قبال جرائم زیست محیطی ارتكابی توسط شرکت های دولتی چه مواردی بوده است و راهکار ایجابی آنها چیست؟

۱. چارچوب نظری: دموکراسی زیست محیطی و مسئولیت همگانی

«دموکراسی زیست محیطی» اشاره به نظریاتی دارد که بر مبنای آن، امور و مسائل محیط زیستی باید توسط تمامی کشرانی که تحت تاثیر نتایج يك تصمیم گیری یا سیاست محیط زیستی هستند؛ مورد توجه و اظهار نظر قرار بگیرد؛ نه صرفاً توسط حکومت ها و صاحبان صنایع. این عبارت اشاره به حق مساوی افراد - شامل عموم مردم، نمایندگان گروه ها، مشاوران حقوقی، صاحبان صنایع، کارگران ف نمایندگان دولت، دانشگاهیان و متخصصان امور بهداشت و سلامتی- در شرکت در بحث ها، نظارت بر اجرای صحیح قوانین و تصمیمات، حق مورد سؤال قراردادن متولیان اجرا و طرح دعوا، دارد (مهدوی و علی نژاد، ۱۳۹۵: ۹۳-۱۱۰). در واقع قائل بودن به لزوم وجود دموکراسی محیط زیستی، به

معنای قائل بودن به حق دخالت مردم در امور دارای منفعت عمومی است. حقی درست همانند حق بر آموزش، امور بهداشتی درمانی، مسکن و سایر حقوق اساسی بشری. علاقه‌ی علمی به پیوند دموکراسی و محیط زیست از دهه ۱۹۷۰ به بعد به موازات ظهور جنبش‌های مدرن زیست محیطی تشدید شد (Fischer, 2017: 91). در اواخر دهه ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ به موازات بلوغ نظریه سیاسی زیست محیطی به مثابه یک حوزه تحقیقاتی، انبوهی از کارهای نظری بسیار بدیع ظهور کرد که موارد نظری اعتبار زیست محیطی دموکراسی را تقویت می‌کرد؛ به مانند پژوهش در مورد عقلانیت بوم‌شناختی (Dryzek, 1987)، سیاست سبز/محیط زیست محیطی (Barry, 1998; Eckersley, 1992) و دموکراسی مشورتی و محیط زیست (Gundersen, 1995). همچنین در دهه ۹۰ میلادی، چند مجموعه‌ی مهم و راهبردی در ارتباط با پیوند دموکراسی و محیط زیست منتشر شد و در این دوره اولین کتابی که به طور مشخص و مستقیم مفهوم «دموکراسی زیست محیطی» را ارائه داد توسط موريسون ارائه شد (1995) و نیز بوسيله‌ی میسون (1999) اولین تک‌نگاری در این به چاپ رسید.

این تمایل تحقیقاتی در باب دموکراسی زیست محیطی در قالب خوش بینی پس از جنگ سرد در مورد دموکراسی در میان بسیاری از نظریه پردازان سیاسی است که شکل می‌گیرد. این دسته از نظریه‌پردازان با تاثیرپذیرفتن از آموزه‌های دموکراسی مشورتی یا حکمرانی مشارکتی، دموکراسی را به عنوان روشی امیدوارکننده برای تقویت نتایج زیست محیطی می‌دیدند، زیرا امکان گفتگوی فراگیر و محترمانه برای اولویت دادن به منافع بلندمدت و مشترک بر منافع کوتاه مدت و خصوصی در آن وجود داشت. در دهه ۲۰۰۰، تحقیقاتی که به دنبال آشتی دادن لیبرالیسم و پایداری در چارچوب دموکراسی زیست محیطی بود، گسترش یافت. محققان به بررسی ارتباط بین حفاظت از محیط زیست و دموکراسی مشورتی ادامه دادند (Baber & Bartlett, 2005) و تحقیقات در مورد شهروندی اکولوژیکی/محیطی و دولت سبز به دنبال چاپ کتابهای دابسون (2003) و اکسرلی (2003) افزایش پیدا کرد. بسیاری از کارهای اولیه بر روی پیوند دموکراسی-محیط زیست، حکومت مشارکتی، غیرمتمرکز، شهروندی و جنبش‌های اجتماعی-مردمی را به عنوان نیرویی ترمیم‌کننده و احیاکننده مشکلات زیست محیطی تجویز می‌کردند (Mitchell, 2006). برخی دیگر بر دشواری حل تنش‌ها بین علم محیط زیست و نتایج «سبز» از یک سو و فرآیندهای دموکراتیک از سوی دیگر تأکید کردند.

کار بر روی دموکراسی زیست‌محیطی و زیست‌محیطی با ظهور جنبش‌های اجتماعی زیست‌محیطی و احزاب سیاسی سبز ارتباط نزدیکی داشته است. در سالهای اخیر رویه‌ها، امکانات و محدودیت‌های دموکراتیک در سیاست جهانی محیط‌زیست به طور عمیق مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در این مطالعات بر روی شناسایی صدای بازیگران غیردولتی، دسترسی و کانال‌های نهادینه شده برای نمایندگی و مشارکت در دستور کار، نظارت و اجرا تأکید می‌شود و انتظار بر این است که از رهگذر این دسترسی‌ها، روشهای کارآمدی به منظور ارتقای موثر حفظ محیط زیست صورت گیرد (Baber&Bartlett,2015;Dryzek & Stevenson,2011). علاقه به دموکراتیزه کردن سیاست زیست‌محیطی جهانی با انفجار بحث‌های علمی در مورد «آنتروپوسن» به معنای یک دوره جدید زمین‌شناسی پیشنهادی که با تأثیر بی‌سابقه و فراگیر انسان بر سیستم‌های پشتیبانی و حمایت از حیات زمین مشخص می‌شود، به فوریت جدیدی دست یافته است (Steffen, Grinevald, Crutzen& McNeill,2011). ادعای کلیدی در نظریه‌های دموکراتیک آنتروپوسن این است که نهادهای دموکراتیک که در مراحل پایانی دوره قبل - هولوسن - توسعه یافتند، فاقد ظرفیت پاسخگویی مؤثر به نشانه‌های تخریب اکولوژیک هستند، به این معنی که دموکراسی باید به شیوه‌هایی جدید دیگری صورتبندی و بازیابی شود؛ این بازیابی ناظر به این است که نظام‌های دموکراتیک باید قادر به ارائه پاسخ‌های مشروع و موثر به بحران سیاره زمین باشند؛ در پس زمینه نگرانی‌های جهانی زیست‌محیطی، ظرفیت دموکراسی‌ها برای واکنش به تغییرات آب و هوایی به طور فزاینده‌ای در کانون بحث‌های نظری و تحلیل‌های تجربی قرار گرفته است (Dryzek&Pickering,2019;Tremmel,2019).

تحقیقات در مورد دموکراسی زیست‌محیطی را می‌توان بخشی از مجموعه تحقیقاتی بزرگ‌تری دانست که ارزش‌های زیست‌محیطی و دموکراتیک را به‌طور نظری و تجربی، از جمله کار بر روی مشارکت، عدالت زیست‌محیطی، شفافیت، مسئولیت‌پذیری و مشروعیت در حکومت‌داری زیست‌محیطی به هم مرتبط می‌کند. حوزه‌های نوظهور در این طیف عبارتند از انواع تازه ابداع شده دموکراسی، مانند دموکراسی کربنی (Mitchel,2011) که استدلال می‌کند که ظهور دموکراسی‌های مدرن با توسعه صنایع سوخت فسیلی همراه است و دموکراسی انرژی (Szulecki,2018) مسیری را برای دموکراتیک کردن تولید و مصرف انرژی بررسی می‌کند.

در مفهوم دموکراسی زیست محیطی، دموکراسی بیشتر یک فرم از اجتماع و فرآیند کنش اجتماعی و مدنی است. برای شکل‌گیری مشارکت صحیح در جامعه باید ابتدا در شناخت و آگاهی مردم از خود و توانایی‌های خود تغییر حاصل شود، سپس ساختارهای اجتماعی جامعه به سمت برابری بیشتر حرکت نماید. مشکلات زیست محیطی مشکلاتی مربوط به تمامی افراد و امور عمومی هستند و منابع محیط زیست، اموال عمومی محسوب می‌شوند که همه باید در آن احساس اشتراک کنند. در این مدل مقصود از مشارکت مردمی، در اغلب موارد، فعالیت‌های هدفمندی است که مردم در هماهنگی با واحدهای سیاسی و قانونی انجام می‌دهند؛ «فرایندی که در آن مردم به صورت مقطعی و یا دائمی به فعالیت‌های آگاهانه و داوطلبانه می‌پردازند، که منتهی به حفاظت از محیط زیست خواهد شد و یا به حفاظت آن یاری خواهد رساند» (امینی، ۱۳۷۸: ۲۳-۲۵).

به نظر می‌رسد حرکت به سوی حکمرانی مشارکتی و تحقق نوعی دموکراسی مساله-محور همچون دموکراسی زیست محیطی، می‌تواند باعث ایجاد حساسیت و نظارت بیشتر بر اقدامات دولت و شرکت‌های زیرمجموعه‌ی آن در مواجهه با محیط زیست باشد؛ زیرا نگاه غالب دولت‌ها به محیط زیست از منظر سود و هزینه اقتصادی است که می‌تواند باعث نتایج فاجعه‌باری برای محیط زیست باشد. به همین منظور می‌توان از رویکرد دموکراسی زیست محیطی در فهم سیاست‌ها و قواعد حقوقی به منظور برخورد با جرائم زیست محیطی شرکت‌های دولتی بهره برد.

۲. سیاست قضایی ایران در باب مسئولیت مدنی جرائم زیست محیطی

شرکت‌های دولتی

مسئولیت مدنی شرکت‌های دولتی، یکی از مباحث مهم مسئولیت مدنی است که امروزه مورد توجه محافل حقوقی قرار گرفته است. قواعد مسئولیت مدنی در یک نظام حقوقی، متأثر از اندیشه‌های فلسفی حاکم بر آن نظام است. در عبارتی کوتاه، می‌توان مسئولیت مدنی را عبارت از تکلیف شخص به جبران زبانی که به دیگری وارد نموده، دانست. این مسئولیت، ممکن است مربوط به قرارداد، و یا ناشی از جرم و شبه جرم باشد. و در برابر مسئولیت کیفری قرار می‌گیرد. اصل مسئولیت مدنی، امروز، برای اشخاص حقیقی و حقوقی پذیرفته شده است. ریشه این اصل، در عدالت خواهی آدمیان و اخلاق فردی و اجتماعی است و مردم جامعه پذیرفته‌اند و می‌دانند که هرکس به عمد یا غیرعمد به شخص دیگری زیان وارد سازد، باید خسارات وارده را جبران نماید

از ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی و مواد ۳۲۸ و ۳۳۱ به بعد قانون مدنی، چنین برمی آید که هرگاه، شرکت دولتی، به دیگری زیان وارد کند، باید آن را جبران نماید. در جبران زیان های وارد شده، اصولاً تفاوتی میان شخص طبیعی و شخص حقوقی وجود ندارد و تمامی اقسام شخص حقوقی حقوق عمومی و خصوصی، در صورت اضرار، مسئول می باشند.

با توجه به مطالب گفته شده ابتدا مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی حقوق عمومی بررسی می شود.

دولت، از جمله اشخاص حقوقی است که به دلیل آنکه هم در صحنه داخلی و هم روابط بین المللی، واجد شخصیت حقوقی است، و در واقع، هم شخص و موضوع حقوق عمومی و هم شخص و موضوع حقوق بین الملل عمومی تلقی می گردد، از اهمیت خاصی برخوردار است و تحت شرایطی، مسئول زیان هایی است که کارمندان و کارکنان خویش، به اشخاص وارد می کنند. طبق ماده ۱۱ قانون مدنی «کارمندان دولت و شهرداری ها و موسسات وابسته به آن ها که به مناسبت انجام وظیفه، عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی، خسارتی به اشخاص وارد نمایند، شخصاً مسئول خسارات وارده می باشند؛ ولی هرگاه خسارات وارده مستند به عمل آنان نبوده و مربوط به نقض وسائل ادارات و موسسات مزبور باشد، در این صورت جبران خسارت برعهده اداره یا موسسه مربوطه است؛ ولی در مورد اعمال حاکمیت دولت، هرگاه اقداماتی که برحسب ضرورت برای تأمین منافع اجتماعی طبق قانون به عمل آید و موجب ضرر دیگری شود، دولت، مجبور به پرداخت خسارت نخواهد بود».

در حقوق ایران، به موجب قانون فوق، مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی (شرکت های دولتی)، مبتنی بر تقصیر است. و همچنین، میان اعمال حاکمیتی و تصدی دولت، تفکیک قائل شده است و دولت و اشخاص حقوقی، تنها در قبال اعمال تصدی، آن هم بر فرض این که خسارت، ناشی از نقض وسائل اداره باشد، قابل مطالبه دانسته شده است.

لازم به ذکر است که نظریه تفکیک میان اعمال حاکمیتی و اعمال مربوط به تصدی دولت، امروزه، شدیداً مورد انتقاد واقع شده است و دیگر، طرفداران چندانی در دنیا ندارد؛ زیرا ضابطه دقیقی برای تمیز اعمال حاکمیت و تصدی وجود ندارد. اما، ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی با پیروی از نظریه ای سنتی که مدت هاست از آن عدول شده است، اعمال دولت را به اعمال تصدی و حاکمیتی تقسیم کرده است. و در مورد اعمال حاکمیت،

دولت را مصون از مسئولیت اعلام داشته است. در حالی که مصونیت دولت در قبال اعمال حاکمیتی، توجیه منطقی و حقوقی ندارد و لازم است خسارت شهروندان در این مورد نیز، جبران گردد. با توجه به ابهام این ضابطه و با توجه به اینکه دولت، خود، این ابهام را تفسیر می کند، نمی توان امید چندانی به مسئول شناختن آن داشت.

در خصوص خسارات زیست محیطی می توان گفت که فعل زیان بار تخریب یا آلوده ساختن محیط زیست می تواند توسط شخص حقیقی یا حقوقی (شرکت-ها، کارخانجات، کارگاه ها، شهرداری ها و...) رخ دهد. در همین راستا بند «ث» آیین نامه قانون جلوگیری از آلودگی هوا، هر شخص حقیقی که اداره یا تصدی منابع مولد آلودگی را خواه برای خودش و خواه به نمایندگی از جانب شخص حقوقی بر عهده داشته باشد را «آلوده کننده» هوا معرفی کرده بود و در حال حاضر بر اساس بند «ث» ماده ۱ آیین نامه اجرایی ماده ۲۹ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۷ هیأت وزیران عامل آلودگی صوتی را «هر شخص حقیقی یا حقوقی که اداره یا تصدی منابع و کانون های آلودگی صوتی را بر عهده داشته باشد» معرفی کرده است.

مواد ۱۱ و ۱۲ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶ برای آلوده کنندگان هوا کیفر در نظر گرفته است و در زمینه خسارات وارده نیز مطابق تبصره ۲ ماده ۱۱ آن قانون چنانچه واحد تولیدی، معدنی، صنعتی، خدماتی یا کارگاهی تخلفی نسبت به آلودگی هوا مرتکب گردد یا اینکه بر خلاف مصوبات سازمان محیط زیست چنین واحدهای حادث شود یا فعالیت کند، افزون بر جزای نقدی مکلف به جبران خسارت شده است. قانون حفاظت از خاک مصوب ۱۳۹۸ نیز در مواد متعددی من جمله مواد ۵، ۱۵، ۱۶ و ۱۹ خود جبران خسارت را پیش بینی نموده است. همچنین بند «د» ماده ۴۵ قانون وصول برخی از درآمدهای دولت و مصرف آن در موارد معین مصوب ۱۳۷۳ در این زمینه عنوان می دارد که «به منظور فراهم نمودن امکانات و تجهیزات لازم جهت پیشگیری و جلوگیری از آلودگی ناشی از صنایع آلوده کننده، کارخانه ها، و کارگاه ها موظفند یک در هزار از فروش تولیدات خود را با تشخیص و تحت نظر سازمان حفاظت محیط زیست صرف کنترل آلودگی ها و جبران زیان ناشی از آلودگی ها و ایجاد فضای سبز نمایند». به علاوه بر اساس ماده ۱۹ قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳ بسته به اینکه زیان دیده شخص حقیقی یا حقوقی باشد، مرجع قضایی مرتکبین را علاوه بر پرداخت جریمه به نفع صندوق دولت، به پرداخت خسارت به اشخاص و یا جبران خسارات وارده بنا به درخواست دستگاه مسؤول محکوم

می کند. با توجه با واژه مرتکبین، این ماده علاوه بر اشخاص حقیقی شامل اشخاص حقوقی نیز خواهد شد. در نهایت می توان به ماده ۱۳ قانون حفاظت دریا و رودخانه های مرزی از آلودگی با مواد نفتی مصوب ۱۳۵۴ نیز اشاره کرد که در این زمینه مقرر می دارد: « در صورتی که تخلف از مقررات این قانون موجب توجه هرگونه خسارتی به بندرها و دریا، بارها یا سایر تاسیسات ساحلی ایران بشود و یا خسارت به آبیان و منابع طبیعی وارد آورد دادگاه مسئولین را به پرداخت خسارت وارده نیز محکوم خواهد کرد». اما نسبت به رویه قضایی می توان به حکم صادره در پرونده زیر که در این خصوص صادر شده است اشاره کرد.

اهالی روستای قره سو در تاریخ ۱۳۶۵/۲/۳، شکایتی علیه کارخانه پنبه پاک کنی کردکوی تحت عنوان آلودگی رودخانه قره سو مطرح کردند که در پی این شکایت مامورانی از سوی محیط بانی به محل اعزام که به بررسی آلودگی آب رودخانه قره سو پرداختند. پس از محاسبه فنی معلوم می شود که آلودگی آب نتیجه ورود فاضلاب این کارخانه بوده و بر اثر آن تعداد ۹۰ هزار ماهی تلف شده اند. در پی این امر مدیر کارخانه به محیط بانی کردکوی فراخوانده می شود و در بازجویی اقرار می کند که مواد شیمیایی موجب مرگ و میر ماهیان - از جمله سود سوز آورو اسید فسفریک - در کارخانه او مورد استفاده قرار می گیرد. پس از تکمیل تحقیقات، پرونده برای رسیدگی و اخذ تصمیم درباره پرداخت خسارت، به دادگاه حقوقی یک گرگان ارسال می شود. دادگاه مذکور نخست ایراد خوانده را در این باره که خواهان (اداره محیط زیست گرگان و گنبد) ستمی ندارد رد می کند و اظهار می دارد برابر ماده ۴ قانون تجدید تشکیلات و تعیین وظایف وزارت کشاورزی و منابع طبیعی و انحلال وزارت منابع طبیعی (مصوب ۱۳۵۰/۱۱/۱۲) سازمان حفاظت محیط زیست جانشین سازمان شکاربانی شده است و همچنین این ادعا که شرکت سهامی شیلات برابر لایحه قانونی صید غیر مجاز از دریای خزر و خلیج فارس دارای سمت است نیز قابل رد است، زیرا قانون فوق ناظر به صید و شکار آبیانی است که موضوع پرونده کیفی مربوط منصرف از آن است، همچنین آلودگی رودخانه قره سو که منجر به مرگ و میر موجودات آبی رودخانه مذکور شده و اینکه فاصله کارخانه تا دهانه مصب رودخانه ۷ کیلومتر است، نمی تواند در محدوده اختیارات و نظارت شرکت سهامی شیلات باشد. دادگاه همچنین ایراد دیگر وکیل خوانده را، که از جنبه کیفی و مدنی مسئولیت اشخاص حقوقی متوجه رئیس موسسه نمی شود با استناد به ماده ۱۰ قانون حفاظت

محیط زیست که شخص مدیرعامل مسئول شناخته رد می کند و به استناد مواد ۳۳۱ و ۳۳۳ قانون مدنی، کارخانه پنبه پاک کنی کردکوی را به پرداخت مبلغ ۹۰ میلیون ریال بابت ضرر و زیان خسارات ناشی از تلف ماهیهای رودخانه قره سو در حق اداره کل حفاظت محیط زیست گرگان و گنبد محکوم می کند.

لازم به ذکر است همان گونه که قبلا مطرح گردید به جهت اینکه اشخاص حقوقی دولتی و عمومی در مواردی که اعمال حاکمیتی انجام می دهند مسئولیت کیفری نخواهد داشت و از آنجا که دولت خود مهم ترین مخرب و آلوده کننده محیط زیست می باشد به همین جهت مسئولیت مدنی حداقل ضمانت اجرایی است که اشخاص حقوق دولتی و عمومی نیز محکوم به آن خواهند شد. نمونه رای صادره در این زمینه مربوط به کارخانه قند میاندوآب وابسته به سازمان اتکا (از زیر مجموعه های وزارت دفاع) است که در پی شکایت و اعلام جرم اداره کل محیط زیست استان آذربایجان غربی علیه آن کارخانه به جرم آلوده سازی آب رودخانه زرینه رود به مواد شیمیایی که ناشی از تخلیه فاضلاب کارخانه مذکور بوده و موجب تلف بیش از پنج میلیون ماهی شده که در پی این جرم زیست محیطی اداره کل محیط زیست استان آذربایجان غربی علیه مدیریت آن کارخانه اعلام جرم و به استناد بند «ج» ماده ۱۲ قانون شکار و صید، تعقیب مسئول آلودگی را تقاضا کرد؛ اما پس از بررسی و به این دلیل که کارخانه دولتی است توقف فعالیت کارخانه منجر به لطمه شدید اقتصادی خواهد شد در نهایت دادسرا قرار منع تعقیب صادر می کند. پس از آن سازمان محیط زیست از جهت ضرر و زیان وارده ناشی از ائتلاف ماهی ها دادخواست حقوقی مطرح می کند که در نتیجه دادگاه حقوقی یک میاندوآب پس از رسیدگی، آن قسمت از دادخواست که مربوط به تقاضای محکومیت رئیس کارخانه قند است با این استدلال که فرد مسئول مستقیم آلودگی نبوده، بلکه متوجه کارخانه است، رد کرده است اما نسبت به اصل ضرر و زیان حکم به محکومیت کارخانه قند از باب مسئولیت مدنی داد که آن حکم در شعبه ۱۳ دیوان عالی کشور نیز تایید شد.

۱-۲ سیاست قضایی ایران نسبت به ضمانت اجرای اداری جرائم زیست

محیطی شرکت های دولتی

یکی دیگر از ضمانت اجراهایی که می توان نسبت به شرکت های دولتی در نظر گرفت ضمانت اجرای اداری می باشد. در خصوص مفهوم ضمانت اجرا گفته شده است: هرگاه یک قانون را یکی از افراد جامعه نقض کند قدرت عمومی برای حفظ نظم

و حقوقی که ضمن نقض آن قانون تباه شده به کار می‌افتد و عکس العمل نشان می‌دهد این عکس العمل را ضمانت اجرا گویند. بنابراین ضمانت اجرا عبارت است از قسمتی از قدرت عمومی که به ضرورت عکس العمل علیه ناقض قانون جلوه می‌کند. حال با دانستن مفهوم ضمانت اجرا با دید بهتری به بررسی ضمانت اجرای اداری، مفهوم و کارکرد آن نسبت به اشخاص حقوقی خواهیم پرداخت. ضمانت اجرای اداری واکنش و عکس العمل نظام اداری در قالب قوانین و مقررات خاص اداری به تخلف یا تخلفات کارگزاران و ماموران دولتی می‌باشد. همانطور که از تعریف مذکور برمی‌آید ضمانت اجرای اداری هم چون سایر ضمانت‌های اجرای کیفری، حقوقی و... نوعی واکنش و پیامد عملی اعمال انجام شده می‌باشد. با این تفاوت که ماهیت ضمانت اجرای اداری با یکدیگر متفاوت بوده و همان طور که بعداً اشاره خواهد شد، ماهیت ضمانت اجرای اداری، تخلف یا تخلفات اداری می‌باشد. اگرچه واکنش اجتماعی در برابر پدیده‌های گوناگون به‌انحای مختلف بروز می‌یابد اما این واکنش در مقابل رفتار و اعمالی که به جامعه صنفی - حرفه‌ای ضرر و آسیب می‌رساند و نظم سامان یافته بر مبنای مقررات صنفی را دستخوش هرج و مرج می‌کند و به عبارت دیگر، در مقابل عمل متخلفان یا تخلف شدیدتر است؛ لذا سازمان حرفه‌ای نه صرفاً با قوانین و سوگندهای اخلاقی بلکه با هنجارهای انتظامی به جنگ با پدیده‌ی متخلفانه می‌رود. از جمله ضمانت اجرای اداری که بکار گرفته می‌شود می‌توان از: توییح و اخطار کتبی، توقیف پروانه، درخواست انحلال از دادگاه، انفصال از خدمت و تغییر محل خدمت نام برد.

به هر ترتیب باید توجه داشت که ضمانت اجرای اداری صرفاً در محدوده و قلمرو قوه مجریه قابلیت اعمال ندارد؛ بلکه اعمال اداری قوای مقننه و قضاییه را نیز درگیر می‌سازد. علاوه بر این مفهوم ضمانت اجرای اداری و نظام حقوقی آن امروزه آنقدر گسترده و متنوع شده است که حتی پارهای از نظام‌های صنفی را درگیر و فعال نموده است. به عنوان مثال نظام مهندسی کشور دارای نظام ضمانت اجرایی خاص است به گونه‌ای که مهندسین ساختمان در صورت تخلف از قوانین و مقررات مربوط به صنف و حرفه خویش قابل مجازات می‌باشند. بنابراین به نظر می‌رسد نظام ضمانت اجرای اداری طیف وسیع و متنوعی از سازمان‌ها، نهادها، وزارتخانه‌ها و حقوقی نظام‌های صنفی و اجتماعی را پوشش دهد. لازم به ذکر است که ضمانت اجرای اداری بایستی در فرآیند رسیدگی خاص حقوق اداری و از طریق هیات‌های رسیدگی اداری و دادگاه‌های اداری انجام شود

چرا که کارشناسان و قضات نهادهای مذکور از تخصص، تبحر و آموزش های ویژه و منحصر به فردی برخوردار می باشند که قضات دادگاه های کیفری و مدنی از آن بهره مند نمی باشند.

در خصوص اعمال ضمانت اجراهای اداری نسبت به شرکت های دولتی مخرب محیط زیست، باید اذعان نمود که رد پای این نوع ضمانت اجراها را می توان در قوانین زیست محیطی ملاحظه کرد و در واقع می توان این نوع ضمانت اجراها را نسبت به واحدهای آلاینده محیط زیست اعمال نمود. بعنوان نمونه می توان به تبصره ۳ ماده ۱۱ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶ اشاره کرد که در این زمینه مقرر می دارد؛ واحدها و پروژه های بزرگ و متوسط در حال فعالیت یا جدید که بر حسب قوانین و مقررات مشمول ارزیابی زیست محیطی می باشند، موظف به نصب و راه اندازی سامانه های پایش آنلاین و ارسال اطلاعات روزآمد به مرکز پایش سازمان می باشند. صدور و تمدید پروانه های بهره برداری آنها، منوط به اجرای این تبصره است.

۲-۳ مراجع صالح به رسیدگی دعاوی محیط زیستی علیه شرکت های

دولتی

مطابق اصل ۱۵۹ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران دادگستری مرجع رسمی تظلمات و شکایات می باشد. بنابراین هر دعوایی به معنی خاص کلمه بایستی در دادگستری طرح گردد اعم از کیفری و یا حقوقی. به علاوه طبق اصل ۱۷۳ قانون اساسی نیز دیوان عدالت اداری مرجع رسیدگی به شکایات و تظلمات و اعتراضات مردم نسبت به مامورین یا واحدها یا آیین نامه های دولتی و احقاق حقوق مردم می باشد. با توجه به حدود صلاحیت هریک از مراجع مزبور دعاوی محیط زیستی مطروحه علیه دولت با توجه به نوع خواسته می بایست در یکی از این مراجع طرح گردد. از آنجایی که خواسته های محیط زیستی به دو نوع حمایتی و جبرانی تقسیم شدند، بدیهی است چنانچه فردی در اثر اقدام دولت که مربوط به محیط زیست می شود متضرر گردد می بایست برای مطالبه ضرر و زیان خود به دادگاه های عمومی مراجعه کند (کریمی و همکاران، ۱۴۱۴: ۱۵۱). هم چنین با توجه به این که در نظام حقوقی ایران دولت نسبت به اعمال حاکمیتی که قانون گذاری را می توان بارزترین عمل حاکمیتی دولت تلقی نمود مسئولیتی ندارد، افراد تنها می توانند نسبت به ابطال آیین نامه های خلاف قانون که به حال محیط زیست مضر باشند یا از رهگذر اجرای آنها متضرر گردیده اند از طریق دیوان عدالت اداری اقدام نمایند. البته اهمیت و ویژگی

خاص دعاوی محیط زیستی اقتضا دارد که دادگستری شعب خاصی را به بررسی این گونه دعاوی اختصاص دهد. چراکه شعب عادی دادگاهها در دعاوی محیط زیستی مطروحه در خصوص ارزیابی خسارات وارده به محیط زیست با مشکل مواجه هستند (عبداللهی، ۱۳۸۶: ۱۱۲). لذا می توان گفت چنانچه خواهان دعوی محیط زیستی مدعی ارتکاب تخلف در اجرای قانون یا تصویب آیین نامه خلاف قانون که منجر به خسارت محیط زیستی شده است، می بایست ارتکاب تخلف در دیوان به اثبات برسد و سپس مطالبه خسارات از طریق محاکم دادگستری صورت پذیرد (جم، ۱۳۸۷: ۸۸).

۳. سیاست گذاری زیست محیطی و سیاست های پیشنهادی در ایران

به طور کلی محیط زیست و سیاست های اتخاذ شده برای آن در کشورمان بعد از انقلاب اسلامی تابع مسائل مختلفی داخلی و خارجی از جمله مسائل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و جمعیتی بوده است. این مسائل در هر برهه از تاریخ کشورمان پس از انقلاب، بنابر شرایط خاصی که اتفاق می افتاد، اهداف و برنامه های محیط زیستی سازمان حفاظت محیط زیست و سازمان های درگیر با مسائل محیط زیستی را تحت تاثیر قرار می داد. به طور کلی در طول این سالها نمی توان با اطمینان اعلام کرد که محیط زیست در ایران دارای سیاست واحد و مشخصی بوده است که سیستم محیط زیستی کشورمان در سایه آن هدایت و رهبری می شد، بلکه تحت تاثیر مسائل مختلف اقتصادی، سیاسی و جمعیتی ای که کشورمان را تحت تاثیر قرار می داد، سیاست محیط زیستی ایران نیز تغییر می کرد.

بررسی و تحلیل اسنادی و محتوایی عوامل مهم تاثیرگذار بر سیاست گذاری محیط زیستی ایران در سال های مختلف بیان کننده ی این موضوع است که سیاست های اقتصادی، سیاسی و جمعیتی دولت تا حدود زیادی بر روی سیاست های محیط زیستی تاثیرگذار بوده اند و کمتر به موضوع جرائم زیست محیطی از سوی خود شرکت های دولتی از منظر سیاستی پرداخته شده است. (Hedayati et al, 2018).

جدول ۱. آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری محیط‌زیست در ایران پس از انقلاب

سیاست‌های تأثیرگذار	آسیب‌شناسی اهداف
حیطه اقتصادی	فقدان راهبرد بلند مدت واقع‌بینانه برای نحوه تعیین اهداف کم اهمیت در نظر گرفتن تأثیر بازارهای جهانی، بر بازارهای ایران انتخاب اهداف متعارض و متکثر (در برنامه‌های جامع اغلب اتفاق می‌افتد) عدم تعریف شاخص‌ها و برنامه‌های یا پیش اقتصادی-محیط‌زیستی، در مقیاس‌های مختلف عدم توجه به پیش‌بینی، درصد تحقق اهداف بر اساس محدودیت‌ها و ظرفیت‌های کشور تدوین سیاست‌های مناسب (مانند هدف‌مندی یارانه‌ها) بدون در نظر گرفتن شرایط اقتصادی-محیط‌زیستی کشور عدم دقت کافی در سیاست‌گذاری و تعیین اهداف کم، متغیرهای سیاستی عدم تناسب بین اهداف و ابزارهای رسیدن به اهداف و توان اجرا و نیز الزامات ساختاری، فرایندی و حقوقی
حیطه سیاسی	توجه به سیاست‌های توسعه‌ای بدون در نظر گرفتن آثار محیط‌زیستی عدم توجه به عدم تجانس ساختاری در هنگام تدوین سیاست‌گذاری‌های کلان محیط‌زیستی توجه کم و بدون تحلیل‌های عمیق آینده‌نگرانه در تدوین سیاست‌ها
حیطه جمعیتی	عدم در نظر گرفتن توان زیستی کشور برای افزایش جمعیت توجه کم به فشارهای محیط‌زیستی جمعیتی ناشی از تراکم جمعیت در مناطق مختلفی از کشور با توجه به قدمت بالای سکونت انسان در ایران عدم توجه کافی به سیاست‌های تنفسی و اصلاحی در مناطق مختلف کشور عدم توجه کافی به زیرساخت‌های کافی محیط‌زیستی برای افزایش جمعیت

منبع: (Hedayati et al, 2018).

به نظر می‌رسد، سیاست‌های پیشنهادی به منظور جلوگیری و کاهش جرائم زیست محیطی شرکت‌ها و سازمان‌های دولتی، باید در درون فرایند سیاست‌های زیست محیطی دولت مطرح شده و برای آن ایجاد حساسیت شود. به همین منظور در قالب مراحل مختلف سیاست‌گذاری زیست محیطی، پیشنهادات سیاستی معطوف به کاهش جرائم زیست محیطی دولت ارائه می‌شود. لازم به ذکر است پیش فرض پژوهش حاضر بر این است که اگر سیاست‌های ذیل مورد توجه دولت و زیرمجموعه‌های شرکتی سازمانی آن، در مواجهه با مسائل محیط‌زیستی قرار گیرد، جرائم و نتایج منفی زیست محیطی تا حد زیادی کاهش پیدا می‌کند. این امر مستلزم عطف توجه و اراده دولت به دو مقوله به طور همزمان است: حساسیت نسبت به مسائل زیست محیطی در تمامی سیاستها و اقدامات اجرایی خود و از سوی دیگر شناسایی و تایید بازیگران غیردولتی در نظارت و ارزیابی سیاست‌های زیست محیطی. بر همین اساس، پیشنهادات معطوف به کاهش جرائم زیست محیطی در ادامه می‌آید:

۱. **مرحله تشخیص مساله:** در این مرحله هدف شناسایی مشکلی مشابه در حوزه‌ای خاص از طریق تمرکز بر روی شواهد معتبر و ادراک عمومی است. در این مرحله نیاز

است تا در سطح ملی، مسائل و مشکلات محیط‌زیستی در بخش آب، هوا، خاک و آموزش محیط‌زیست شناسایی شده‌اند که نیازمند سیاست‌گذاری در این زمینه می‌باشند. در عین حال ایران دارای تعهدات بین‌المللی زیادی است که می‌بایست در بازه‌های زمانی مختلف به آن دست یابد، از جمله کاهش ۱۲ درصدی انتشار گازهای گلخانه‌ای تا سال ۲۰۳۰.

۲. مرحله تنظیم دستورالعمل سیاست: در این مرحله با تمرکز بر روی مسائل تعیین شده و براساس داده‌های مشاهده‌تی، طراحی امکان‌پذیرتری از سیاست محیط‌زیستی شکل می‌گیرد که حاصل اجماع بخش خصوصی و بخش دولتی است. در این مرحله تمرکز بر روی سیاست‌های منابع آب در سطح ملی، و ریزگردهای ناشی از تغییرات کاربری اراضی در سطح ملی و منطقه‌ای از طریق تشکیل کارگروه‌هایی با حضور متخصصین و مدیران اجرایی و فعالین زیست محیطی است. علاوه بر این در این مرحله، دولت و بویژه سازمان حفاظت از محیط‌زیست می‌بایست (در زمینه خاص سیاست)، با همکاری سایر بازیگران همچون افراد، شرکت‌های خصوصی، سازمان‌های غیردولتی و حتی سازمان‌های بین‌المللی به حمایت از روند سیاست‌گذاری جدید بپردازند. این نکته حائز اهمیت است که سیاست‌های محیط‌زیستی می‌بایست با کاملاً علمی و با همکاری سایر سازمان‌های دولتی و نهادهای علمی صورت پذیرد؛ نکته‌ای که باید به آن توجه کرد این است که دولت به عنوان تدوین کننده سیاست نباید تدوین کننده شواهد علمی سیاست باشد، بلکه باید کارفرمای یافته‌های علمی باشد.

۳. مرحله طراحی سیاست: در این مرحله براساس تعصبات، باورها و قوانین و همچنین هزینه‌ها و قواعد مورد انتظار (سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، محیط‌زیستی) مجموعه‌ای از سیاست‌های قابل قبول را طراحی می‌شود. همزمان که کشورمان با مسائل و مشکلات محیط‌زیستی عدیده‌ای دست و پنجه نرم می‌کند، باید به این نکته نیز توجه کرد که ایران با رشد جمعیت در آینده نیز مواجه خواهد شد، لذا ممکن است گاهی در نظر گرفتن خواسته همه ذی‌نفعان و گروه‌ها به صورت یکسان ممکن نباشد، اما باید به صورتی برابر رعایت شوند. از سوی دیگر در این مرحله استفاده از محاسبات هزینه و فایده در سیاست‌گذاری محیط‌زیست منجر به این خواهد شد تا سیاست‌گذاران از رویکرد آزمون و خطا در تدوین سیاست استفاده نکنند و درک واقع‌تری نسبت به آینده سیاست خواهند داشت. در چنین مواقعی استفاده از ارزیابی استراتژیک محیط‌زیستی (SEA) و ارزیابی اجتماعی (SA) در سیاست‌های دولت نیز می‌تواند مفید واقع شوند.

۴. **مرحله اتخاذ سیاست:** در این مرحله بر اساس قدرت مخالفان و حامیان یک سیاست و حق وتوی بازیگران و در زمان بندی مناسب، یک سیاست اتخاذ و انتخاب می-شود. دولت و سازمان های دخیل در تدوین سیاست می بایست از حامیان اصلی سیاست، پس از تصویب و لازم الاجرا شدن آن باشند. از آنجائی که موفقیت هر سیاست به ناچار موجب فشار بر بعضی از سازمان ها خواهد شد، با محاسبه هزینه و فایده صحیح می توان تا حدود زیادی مخالفت های سازمانی را به صورت هدفمند و منطقی کاهش داد، زیرا بحث منافع ملی و سازمانی دخیل است. همچنین در مراحل آماده سازی و تعیین سیاست، مخالفان سیاست (بویره سازمان های دولتی و غیر دولتی)، می بایست با صراحت حق و تو و مخالف با سیاست را داشته باشند، تا با رفع ایرادات بتوان به صورت موثرتری گام برداشت، همچنین پس از تدوین سیاست موافقان سیاست می بایست، باید همواره حامی سیاست باشند. چنین رویکردی موجب کاهش برخورد سلیقه ای و فردمحور در تدوین سیاست شده و در عوض سیاست به صورت سیستمی پیش خواهد رفت. علاوه بر این به منظور افزایش اهمیت و تاثیر گذاری سیاست، می بایست زمان مناسب برای شکل گیری سیاست محیا شود. زمان تغییر سیاست در ایران معمولاً مسئله محور است و همزمان با بروز مسائل و مشکلا شکل خواهد گرفت، این در حالی است که زمان مناسب باید باید آینده پژوهی مناسب تعیین و تدوین گردد.

۵. **مرحله اجرای سیاست:** در این مرحله دولت بر پایه ی تخصیص بودجه ی مناسب، توانایی عملیاتی سازمان های درگیر در حوزه معین شده و ایجاد انگیزه و تمایل برای بخش خصوصی، سازمان های غیردولتی و محلی به منظور پیاده سازی سیاست و ادامه حمایت قدرتمند افراد، سازمان ها یا بخش خصوصی از برنامه و سیاست تدوین شده عمل می کند. در این مرحله مولفه های ذیل اهمیت دارد:

- محقق شدن اهداف سیاست در بازه های زمانی مختلف بدون شکل بدون داشتن منابع مالی محقق نخواهد شد. اما بودجه کافی نیز لزوما تضمین کننده موفقیت سیاست نیست. آنچه که در اینجا باید به آن اشاره کرده، مدیریت بودجه بر اساس اولویت و اهمیت اهداف و شرایط فعلی بستر پیاده سازی سیاست دارد
- ظرفیت سازی سازمانی یکی از پارامترهای مهم در پیاده سازی صحیح سیاست دارد. ظرفیت سازی سازمانی با توجه به پیچیدگی روزه به روز سیاست ها باید به دو صورت بیرونی و درونی انجام شود. در ظرفیت سازی بیرونی باید ساختار

سازمان‌های دخیل دولتی متحول گردد و سازمان‌های جدید به مجموعه سیاست اضافه و یا از آن حذف شوند. در ظرفیت سازی درونی نیز باید سازمان اصلی متولی سیاست‌گذاری محیط‌زیست مانند سازمان حفاظت محیط‌زیست ایران دچار تغییرات ساختاری گردد

- در کشورمان بحث سیاست‌گذاری معمولاً موضوعی بالا به پائین (متمرکز) می‌باشد و افراد، NGO ها، جوامع محلی و بخش خصوصی نقش چندانی در تدوین و پیاده‌سازی سیاست ندارند، بلکه آنها بیشتر جامعه هدف سیاست می‌باشند. در صورتی که در تدوین و پیاده‌سازی سیاست (با استفاده از رویکرد مدیریت تعارض) از آنها نیز استفاده شود، پذیرش سیاست به نحو بهتری صورت خواهد گرفت

- سیاست محکوم به موفقیت است، و سیاست محیط‌زیستی که در نهایت با شکست مواجه شد (به اهداف خود نمی‌رسد)، بخاطر سیاست‌گذاران نادرست است، که یکی از عوامل مهم رسیدن به این موفقیت، حمایت قدرتمند پس از تصویب سیاست توسط گروه‌های مختلف می‌باشد.

۶. مرحله ارزیابی و اصلاح سیاست : در این مرحله بر اساس داده‌ها و بازخوردهای به دست آمده از مرحله اجرای سیاست اطلاعات و اعتقادات تغییر می‌کند که باید بر اساس آن آموزش‌ها و اطلاعات جدیدی که بر روی باورهای سیاست‌گذاران سیاست‌تأثیرگذار است می‌بایست سازمان‌دهی شوند. منابع، فناوری‌ها و یا سیاست‌های مرتبط که در راستای سیاست محیط‌زیستی جدید می‌بایست تغییر کنند، باید اعمال شوند و در نهایت بازیگران جدیدی که در نتیجه انتخابات، تغییر مجدد شورا و به تازگی جذب سیستم شده‌اند باید وارد صحنه سیاست شوند. در این مرحله نیز نکات ذیل دارای اهمیت است :

- بدلیل پویا بودن جامعه بویژه در کشورهای در حال توسعه مانند ایران، باورها و اعتقادات مدام در حال تغییر می‌باشند، و سیاست‌های محیط‌زیستی نیز که تحت تاثیر شرایط اقتصادی و اجتماعی نیز می‌باشند مدام می‌بایست به روز و بر اساس شرایط کالیبره شوند. همچنین دانش و ابزارهای علمی که نقش حمایت‌کننده تصمیم‌گیری‌ها دارند روز به روز در حال گسترش می‌باشند، لذا استفاده از اطلاعات و دانش روز بویژه به‌منظور پایش سیاست لازم و ضروری است

- هدف اصلی و تمرکز نهایی سیاست‌گذاری محیط‌زیست، حفظ محیط‌زیست و تخصیص عادلانه آن مابین مردم است. در ایران سیاست‌های محیط‌زیستی (شکل ۱) تا حدود زیادی تحت تاثیر سیاست‌های اقتصادی و جمعیتی هستند، اما این روند باید معکوس شود و سیاست‌های جمعیتی و اقتصادی، منابع و حتی فناوری‌ها در خدمت رسیدن به اهداف صحیح سیاست‌های محیط‌زیستی قرار گیرند

- با توجه به شرایط پویا و خاص کشورمان، به تبع سیاست‌های محیط‌زیستی ایران مدام تحت تاثیر پارامترهای داخلی و خارجی قرار دارند، لذا بازیگران دخیل در این امر نیز به نسبت پویا خواهند بود، لذا در هر دوره زمانی می‌بایست نسبت به بررسی ذی‌نفعان و ذی‌نفوذان سیاست‌های محیط‌زیستی بازبینی صورت پذیرد و بعضی از بازیگران حذف و بازیگران جدید در روند تدوین و پیاده‌سازی سیاست‌ها وارد شوند.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی رویکردهای سیاستی و قضایی در قبال جرائم زیست محیطی در ایران پس از انقلاب پرداخته است. دولت‌ها از یک سو منشاء ایجاد آلودگی می‌باشند، و از سوی دیگر بنا به وظایف حاکمیتی خود مسئولیت حفاظت از محیط زیست را بر عهده دارند. مقاله حاضر نیز بر این باور است که ایران از این مقوله مستثنی نیست. قانونگذار کشور ما با مدنظر قرار دادن اصل ۵۰ قانون اساسی سعی کرده راجع به حفاظت و توسعه پایدار و جلوگیری از عوامل مخرب محیط زیست، قوانین و مقررات خاصی تدوین و تصویب نماید. این اصل مبین این موضوع مهم است که مسائل زیست محیطی در کشور ما یک امر فرابخشی است به این معنا که تمام اشخاص حقیقی و حقوقی مکلف هستند در خور توان و کارایی خود مسائل زیست محیطی را رعایت نمایند. به جهت اینکه نظام جرم-انگاری در دست دولت است و چنانچه نسبت به آسیب‌های وارده زیست محیطی جرم‌انگاری صورت نگیرد، راه برای ارتکاب این جرایم هموار می‌شود.

توجه به این نکته که دولت خود مهم‌ترین مرتکب جرایم زیست محیطی است و بنا بر سایر ادله عقلی و ادله قانونی موجود در نظام قانون‌گذاری ایران از جمله قانون اساسی، سیاست‌های کلی محیط زیست ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری عدالت زیست محیطی ایجاب می‌کند شناسایی مسئولیت کیفری شرکت‌های دولتی ضروری دانسته

شود. در این راستا هرچند قانون گذار در ماده ۱۴۳ قانون مجازات اسلامی، مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را به شکلی مستقل از اشخاص حقیقی مورد پذیرش قرار داده و همچنین در ماده ۲۰ همین قانون ضمانت اجراهای مختلفی در مورد اشخاص حقوقی پیش بینی کرده است، اما در تبصره آن، اشخاص حقوقی دولتی و عمومی غیردولتی را از شمول ماده مستثنی دانسته است. به نظر می رسد در پهنه سیاست کیفری ایران در قبال جرایم زیست محیطی با چالش های متعددی در خصوص مسئولیت کیفری شرکت های دولتی مواجه هستیم. نبود ضمانت اجرای کیفری مناسب نباید باعث تردید در قبح اعمال مجرمانه زیست محیطی شود و عدم مجازات شخص حقوقی حقوق عمومی در مورد اعمال حاکمیت باب فرار از مجازات را باز می کند که همانطور که گفته شد این موضوع در تبصره ماده ۲۰ قانون مجازات آمده است و مفهوم مخالف آن مقرر است که اگر این اشخاص در اعمال تصدی گری مرتکب جرمی شوند مسئولیت دارند و مستفاد از این ماده ظاهراً در صورت ارتکاب جرم مقام قضایی می تواند آنها را به یکی از مجازات های ماده ۲۰ همان قانون محکوم کند.

از منظر سیاست گذارانه نیز به منظور جلوگیری از جرائم زیست محیطی شرکت های دولتی، راهکار پیشنهادی این مقاله در گیسازی دولت و بخش خصوصی و نهادهای علمی در تدوین و اجرا و ارزیابی سیاست های زیست محیطی است. پیش فرض این موضوع این است که تا زمانی خود دولت درگیر فرایندهای سیاستی زیست محیطی نشود، امکان به چالش کشیدن نظارتی و حقوقی آن به طور موثر دور از ذهن است.

استناد به این مقاله: زکوی، مهدی. (۱۴۰۳). رویکردهای سیاستی و قضایی در قبال جرائم زیست محیطی در ایران پس از انقلاب اسلامی، فصلنامه علمی ریافت انقلاب اسلامی، ۱۸(۶۷)، ۳-۱۸.

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مآخذ:

- ۱- پوربافرانی، حسن و همتی، مرضیه. (۱۳۹۵). نقد سیاست کیفری ایران در قبال جرائم زیست محیطی. نشریه مجلس و راهبرد، ۲۳(۸۷)، ۳۴۹-۳۷۳.
- ۲- جم، فرهاد. (۱۳۸۷). دسترسی به عدالت زیست محیطی بررسی نظریه موقعیت و ادعاهای منافع عمومی در ایالات متحده. قانون اساسی، ۹(۹۷)، ۸۱-۹۶.
- ۳- حاجیوند، امین؛ صفری، فرشید؛ میرکمالی، علیرضا و سروی سرمدانی، امید. (۱۳۹۷). مسئولیت کیفری دولت در قبال جرائم زیست محیطی در ایران: ضرورتها و چالشها. فصلنامه علوم محیطی، ۲(۱۱۶)، ۸۲-۶۵.
- ۴- زمانی، سیدقاسم. (۱۳۸۱). توسعه مسئولیت بین المللی در پرتو حقوق بین الملل محیط زیست. مجله پژوهش های حقوقی، ۱(۱)، ۵۸-۲۷.
- ۵- شقایب، عبدالله، درآمدی بر مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی، مجله فقه، سال پانزدهم، ش ۵۵، ۱۳۸۷، ۵۵.
- ۶- شیری، عبدالحسین. (۱۳۹۵). حقوق آلودگی نفت و گاز. تهران: نشر میزان.
- ۷- عبدالهی، محسن. (۱۳۸۶). حفاظت کیفری از محیط زیست: تأملی در الزامات قانون محیط زیست کیفری. تهران: انتشارات گنج دانش.
- ۸- غمامی، سید محمد مهدی و تقی نژاد، علی. (۱۳۹۹). تعهدات دولت در قبال «حق بر هوای پاک»: بررسی نظام تقنینی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه علمی مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۱(۱)، ۶۷-۵۱.
- ۹- فرج اللهی، رضا. (۱۳۸۸). مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در حقوق فرانسه. تهران: نشر میزان.
- ۱۰- فیوضی، رضا. (۱۳۷۹). مسئولیت بین المللی و نظریه حمایت سیاسی اتباع، ج ۱، ۱، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۱- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۳). اصول حقوق عمومی، ج ۲، تهران: نشر میزان.
- ۱۲- کریمی، روح اله؛ پهلوانزاده، عباس و جلالی، حسین. (۱۴۰۱). تحکیم جایگاه دادخواه خصوصی در دعاوی محیط زیستی علیه دولت. فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط زیست، ۲۴(۵)، ۱۵۶-۱۴۷.
- ۱۳- مهدوی، محمود؛ علی نژاد، آذر. (۱۳۹۵). «دموکراسی محیط زیستی؛ رویکرد مشارکتی در پاسخ به آسیب های محیط زیستی»؛ مطالعات حقوق کیفری و جرم شناسی، دوره ۳، شماره ۱، صص ۹۳-۱۱۰.
- Baber, W. F., & Bartlett, R. V. (2015). Consensus and global environmental governance: Deliberative democracy in nature's regime. Cambridge, MA: MIT Press.
- Baber, W. F., & Bartlett, R. V. (2020). A rights foundation for ecological democracy. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 22(1), 72-83.
- Barry, J. (1998). Rethinking green politics: Nature, virtue and progress. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dryzek, J. S. (1987). Rational ecology: Environment and political economy. Oxford, UK: Blackwell.
- Dryzek, J. S., & Pickering, J. (2019). The politics of the anthropocene. Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, J. S., & Stevenson, H. (2011). Global democracy and earth system governance. *Ecological Economics*, 70(11), 1865-1874.
- Eckersley, R. (1992). Environmentalism and political theory: Toward an ecocentric approach. London: UCL Press.
- Fischer, F. (2017). Climate crisis and the democratic prospect: Participatory governance in sustainable communities. Oxford: Oxford University Press.
- Gundersen, A. G. (1995). The environmental promise of democratic deliberation. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hedayati Aghmashhadi, Amir and Babu, Suresh Chandra and Daroodi, Masoud and Zahedi, Samaneh and Kazemi, Azadeh, Perspectives on Iran's Environmental Policy Process: Issues and Constraints (December 18, 2018). *IFPRI Discussion Paper 1777*.
- Mitchell, R. E. (2006). Green politics or environmental blues? Analyzing ecological democracy. *Public Understanding of Science*, 15(4), 459-480.
- Mitchell, T. (2011). Carbon democracy: Political power in the age of oil. London: Verso Books.
- Pickering Jonathan, Karin Bäckstrand and David Schlosberg. (2020). "Between environmental and ecological democracy: theory and practice at the democracy-environment nexus", *Journal of Environmental Policy & Planning*, 22:1, 1-15.
- Steffen, W., Grinevald, J., Crutzen, P., & McNeill, J. (2011). The anthropocene: Conceptual and historical perspectives. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 369(1938), 842-867.

- Publishing.
- Fiyouzi, R. (2000). International responsibility and the theory of diplomatic protection of nationals. Vol 1, 1st Ed., Tehran: University of Tehran Press.
- Katouzian, N. (2004). *Principles of public law*. 2nd Ed., Tehran: Mizan Publishing.
- Karimi, R., Pahlevanzadeh, A., & Jalali, H. (2022). Strengthening the role of private litigants in environmental lawsuits against the state. *Environmental Science and Technology Quarterly*, 24(5), 147-156.
- Mahdavi, M., & Ali-Nejad, A. (2016). Environmental democracy: A participatory approach to addressing environmental harm. *Criminal Law and Criminology Studies*, 3(1), 93-110.
- Baber, W. F., & Bartlett, R. V. (2015). *Consensus and global environmental governance: Deliberative democracy in nature's regime*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Baber, W. F., & Bartlett, R. V. (2020). A rights foundation for ecological democracy. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 22(1), 72-83.
- Barry, J. (1998). *Rethinking green politics: Nature, virtue and progress*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dryzek, J. S. (1987). *Rational ecology: Environment and political economy*. Oxford, UK: Blackwell.
- Dryzek, J. S., & Pickering, J. (2019). *The politics of the anthropocene*. Oxford: Oxford University Press.
- Dryzek, J. S., & Stevenson, H. (2011). Global democracy and earth system governance. *Ecological Economics*, 70(11), 1865-1874.
- Eckersley, R. (1992). *Environmentalism and political theory: Toward an ecocentric approach*. London: UCL Press.
- Fischer, F. (2017). *Climate crisis and the democratic prospect: Participatory governance in sustainable communities*. Oxford: Oxford University Press.
- Gundersen, A. G. (1995). *The environmental*
- Szulecki, K. (2018). Conceptualizing energy democracy. *Environmental Politics*, 27(1), 21-41.
- Tremmel, J. (2019). The anthropocene concept as a wake-up call for reforming democracy. In T. Hickmann, L. Partzsch, P. Pattberg, & S. Weiland (Eds.), *The anthropocene debate and political science* (pp. 219-237). London: Routledge. University Press.
- References (In Persian)**
- Pourbafrani, H., & Hemmati, M. (2016). A critique of Iran's criminal policy regarding environmental crimes. *Majles & Rahbord Journal*, 23(87), 349-373.
- Jam, F. (2008). Access to environmental justice: Examining the position theory and public interest claims in the United States. *Constitutional Law*, 7(9), 81-96.
- Hajivand, A., Safari, F., Mirkamali, A., & Sarvi Sarmidani, O. (2018). The state's criminal responsibility for environmental crimes in Iran: Necessities and challenges. *Environmental Sciences Quarterly*, 16(2), 65-82.
- Zamani, S. Q. (2002). Expanding international responsibility in light of international environmental law. *Journal of Legal Research*, 1(1), 27-58.
- Shafaei, A. (2008). Introduction to civil liability of legal persons. *Feqh Journal*, 15(55), 1-15.
- Shiri, A. (2016). *Oil and gas pollution law*. Tehran: Mizan Publishing.
- Abdollahi, M. (2007). Criminal protection of the environment: A reflection on the requirements of environmental criminal law. Tehran: Ganje Danesh Publications.
- Ghamami, S. M., & Taghinejad, A. (2020). The state's obligations regarding the "right to clean air": A review of the legislative system of the Islamic Republic of Iran. *Islamic Human Rights Studies Quarterly*, 9(1), 51-67.
- Farajollahi, R. (2009). Corporate criminal liability in French law. Tehran: Mizan

- promise of democratic deliberation.*
Madison: University of Wisconsin Press.
- Hedayati Aghmashhadi, A., Babu, S. C., Daroodi, M., Zahedi, S., & Kazemi, A. (2018). Perspectives on Iran's environmental policy process: Issues and constraints. *IFPRI Discussion Paper 1777*.
- Mitchell, R. E. (2006). Green politics or environmental blues? Analyzing ecological democracy. *Public Understanding of Science*, 15(4), 459-480.
- Mitchell, T. (2011). *Carbon democracy: Political power in the age of oil*. London: Verso Books.
- Pickering, J., Bäckstrand, K., & Schlosberg, D. (2020). Between environmental and ecological democracy: Theory and practice at the democracy-environment nexus. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 22(1), 1-15.
- Steffen, W., Grinevald, J., Crutzen, P., & McNeill, J. (2011). The anthropocene: Conceptual and historical perspectives. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 369(1938), 842-867.
- Szulecki, K. (2018). Conceptualizing energy democracy. *Environmental Politics*, 27(1), 21-41.
- Tremmel, J. (2019). The anthropocene concept as a wake-up call for reforming democracy. In T. Hickmann, L. Partzsch, P. Pattberg, & S. Weiland (Eds.), *The anthropocene debate and political science* (pp. 219-237). London: Routledge.
-